

INKLYUZIV TA'LIMDA INTEGRATSIYANI AMALGA OSHIRISH YO'LLARI

Asranbayeva Munojatxon Halimjanovna

NamDPI dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada nogironlikka ega bolalarning integratsiyasini amalga oshirish yo'llari, maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarining asosiy turlari, rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning muammolari: tibbiy va ijtimoiy modellari, rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuvi muammolari, integratsiyaning shakli va turlari, maktabgacha yoshdagi bolalar integratsiyasi, horijda integratsiyalashgan ta'lim-tarbiya, integratsiyaning samarali mezonlari, nogironlikka ega bolalarni integratsiyasining ijtimoiy-psixologik sharoitlari haqida ma'lumotlar berilgan. Maqola talabalar, pedagoglar, inklyuziv ta'lim muammosi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: adekvatlik, mikroijtimoiy, kompleks, ustanovka, taraqqiyot

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ИНТЕГРАЦИИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Асранбаева Муножатхон Халимджановна

доцент НамДПИ, доктор педагогических наук

Аннотация: В статье представлена информация о способах реализации интеграции детей с ограниченными возможностями, основных видах нарушений развития у детей дошкольного возраста, проблемах детей с ограниченными возможностями: медико-социальные модели, проблемах социализации детей с ограниченными возможностями, формах и видах интеграции, интеграции дошкольников, интегрированном образовании за рубежом, эффективных критериях интеграции, социально-психологических условиях интеграции детей с ограниченными возможностями. Статья рассчитана на студентов, преподавателей и специалистов, занимающихся проблемой инклюзивного образования.

Ключевые слова: адекватность, микросоциальный, комплекс, институт, развитие

WAYS TO IMPLEMENT INTEGRATION IN INCLUSIVE EDUCATION

Asranbayeva Munojatkxon Halimzhanovna

Associate Professor of the NamDPI, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Abstract: *This article provides information on the ways to implement the integration of children with disabilities, the main types of developmental disorders of preschool children, the problems of children with developmental disorders: medical and social models, problems of socialization of children with developmental disorders, forms and types of integration, integration of preschool children, integrated education abroad, effective criteria for integration, socio-psychological conditions for the integration of children with disabilities. The article is intended for students, teachers, specialists dealing with the problem of inclusive education.*

Keywords: *adequacy, microsocial, complex, institution, development*

KIRISH

Mamlakatimizda istiqbolli yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularning iqtidorini ro'yobga chiqarish, ilmiy-tadqiqot va innovasion faoliyatini samarali yo'lga qo'yish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda.

Hozirda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni ta'lim-tarbiya, ijtimoiy moslashuvi va integratsiyasi muammosi eng dolzarb va murakkab nazariy va amaliy muammolardan biridir. Bir tomondan nogironlikka ega odamlarga ularni jismoniy, psixik va intellektual imkoniyatlaridan qat'iy nazar ijtimoiy e'tiborni oshishi, ikkinchi tomondan demokratik, fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan shaxs qadr-qimmatini va huquqlarini himoyalash zaruriyatini oshishi – mazkur guruh odamlarini psixologik-pedagogik ishi dolzarbligini belgilaydi.

Nogironlik muammosini tarixida jismoniy bartaraf etish, salbiy munosabat, "kamchilikli, majruh a'zolari" jamiyatdan chetlatishdan imkoniyati cheklangan shaxslarni integratsiyalash hamda to'siqlarsiz hayot faoliyati muxitini yaratish zarurati tomon rivojlanishi kuzatilmoqda. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi kunda nogironlik – bir inson yoki odamlar guruhi emas, butun jamiyat muammosidir.

2000 yilga kelib O'zbekiston Respublikasida yashovchi 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalar soni taxminin 150 mingga yetdi. Sog'liqni saqlash vazirligi ma'lumotlariga ko'ra O'zbekistonda dunyoga kelayotgan bolalarning har

to'rtinchisida rivojlanish kamchiliklari aniqlanadi. Mazkur muammoni yanada to'liq tushunish uchun Dunyo Sog'liqni Saqlash Tashkiloti tomonidan qabul qilingan nizomga ko'ra nogironlik tushunchasiga ta'rif beramiz. Nogironlik tushunchasi uch sifatni o'z ichiga oladi:

- 1) Impairments – psixik, fiziologik yoki anatomik xususiyat va funksiyalarni yetishmasligi, ya'ni cheklanganligi yoki meyordan chetga chiqishi.
- 2) Impairments – biron-bir faoliyatni meyoriy deb sanaladigan usul yoki chegaralarda amalga oshirish qobiliyatini cheklanishi yoki yo'qolishi.
- 3) Handicap – jamiyat tomonidan taklif etiluvchi xizmat yoki imkoniyatlarda namoyon bo'luvchi ijtimoiy ustanovkalar bilan to'qnashish natijasida yuzaga keluvchi omadsiz yoki sekinlashgan ijtimoiylashuv, ijtimoiy dezadaptatsiya.

ADABIYOTLAR TAHLILI:

Bolalarni psixik va jismoniy kamchiliklarini ko'rinishi va darajasi sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda xayot kechirishiga to'siq bo'la olmaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani sog'lom tengdoshlari jamoasiga integratsiyalash uchun eng qulay davr hisoblanadi. Bu vaziyatda bolalar individual va ijtimoiy ko'nikmalar(tajriba) shakllantirib, keyinchalik ular xayotiy vaziyatlarni xal etish vositasiga aylanadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda yashashi natijasida ularda turli vaziyatlarda ko'nikma va malakalarini shakllantirish va ularni ko'rsata olish, yordam berish va yordam qabul qilish, boshqalarni nuqtai nazarini tushunish, o'z qiziqishlarini shakllantirishi va himoya qilishni o'rganadilar.

Integratsiya muammosiga pozitivistik-antropologik yondashuvni 20 yil mobaynida faoliyat ko'rsatib keluvchi va professor T.Xelbryugge (Myunxen) tomonidan boshqarib kelinuvchi bolalar ijtimoiy-pedagogik rehabilitatsiya markazida vujudga keltirilgan. Myunxen bolalar markazi guruxi 20-25ta boladan iborat bo'lib, bolalarning uchdan biri psixik yoki jismoniy rivojlanish kamchiliklariga ega. Bolalar bilan ishlash M.Montessorining sensomotor metodiga asoslangan. Bolalar uy-ro'zg'orda kerak bo'lgan oddiy mashqlarni bajarishadi. Keyinchalik esa bolalar terapevt yoki onasi yordami asosida didaktik materialda diqqat to'plashga o'rganadilar.

N.D.Shmatkoning fikricha, integratsiya bo'yicha maqsadga muvofiq ish olib borishda ham oddiy, ham maxsus guruhlarga ega kombinatsiyalashgan maktabgacha tarbiya muassasalari eng qulaydir. Mazkur muassasada quyidagi integratsiya modellari amalga oshirilishi mumkin:

- Kombinatsiyalashgan integratsiya – bunda psixik-jismoniy va nutqiy rivojlanishi yosh meyoriga yaqin yoki bir oz past bolalar 1-2 tadan ommaviy guruhlarda tarbiyalanib, maxsus guruh defektolog-o'qituvchisidan doimiy yordam oladi;

- Qisman integratsiya – sog'lom tengdoshlari qatorida ta'limiy standartlarni o'zlashtira olmaydigan rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar 1-2 tadan ommaviy guruhlarga yarim kunga (masalan, kunning ikkinchi yarmiga) kiritiladi;

- Vaqtinchalik integratsiya – bunda maxsus guruhning barcha tarbiyalanuvchilari(rivojlanish darajasidan qat'iy nazar) bir oyda kamida 2 marta tarbiyaviy tadbirlar o'tkazish maqsadida birlashadi;

- To'liq integratsiya – psixik-jismoniy va nutqiy rivojlanishi darajasi bo'yicha yosh meyoriga mos va sog'lom tengdoshlari bilan ta'lim-tarbiya olishga psixologik jixatdan tayyor bolalar uchun qo'llanadi. Bunday bolalar 1-2 tadan uyiga yaqin ommaviy bolalar bog'chalariga qabul qilinib, shu bilan birga yashash yoki o'qish joyi bo'yicha yoki turli xil markazlarda korreksion yordam olishlari shart bo'ladi[1].

L.S.Vigotskiyning yozishicha: "Shaxs taqdirini hal etishda nuqsonning o'zi emas, u orqali yuzaga keluvchi ijtimoiy oqibatlar, uning ijtimoiy-psixologik realizatsiyasi eng asosiy rolni o'ynaydi. Shu kabi kompensatsiya jarayoni ham kamchilikni to'g'ridan-to'g'ri to'ldirishga emas, u sababli kelib chiqqan muammolarni bartaraf etishga yo'naltiriladi"[2].

Shunday qilib, bir xil psixik yoki jismoniy kamchilikga ega ikki bola jamiyatda bir-biridan tubdan farq qiluvchi rollarga ega bo'lishlari mumkin: biri jamiyatning faol a'zosi, jamiyat rivojiga xissa qo'shib va to'laqonli hayot kechirsa, ikkinchisi boshqalardan to'liq qaram, o'zini inkor qilingan deya xis qilib hayot kechirishi mumkin.

Jamiyat ongida va ommaviy aloqa vositalari inikosida nogiron bolalar muammosi ko'p xollarda bolani turli jismoniy va aqliy kasalliklar bilan mummosi,

dunyoga kelishi oila uchun katta jaroxat bo'lgan achinarli va baxtsiz mavjudot sifatida aks etadi.

Nogironlik falsafasi va kopsepsiyasi 60-yillarning boshidayoq kuchli tanqidga uchragan. Buning sabablari qatorida diskriminatsiya va inson huquqlarini amalga oshirilmasligi, turli belgilar osishga qarshilik va eng asosiysi nogironlikning ekologik tomonlarini anglash va tan olish hamda interaktiv konsepsiyani tasdiqlanishini kiritish mumkin. Interaktiv konsepsiyaning mazmuni rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bola boshidan kechiruvchi qiyinchiliklar ko'pgina omillarni o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelib, mazkur omillar qatoriga bevosita bola organizmining o'ziga xos xususiyatlari va shu bilan birga atrof olam bilan bog'liqlari, masalan, ta'lim olish uchun qulay bo'lmagan sharoitlar, ta'lim berishning past darajasi va noto'g'ri baxolash meyorlari ham mansub bo'lishidan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada nogironlikga ega bolalarning integratsiyasini amalga oshirish yo'llari, maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarining asosiy turlari, rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning muammolari: tibbiy va ijtimoiy modellari, rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning ijtimoiylashuvi muammolari, integratsiyaning shakli va turlari, maktabgacha yoshdagi bolalar integratsiyasi, horijda integratsiyalashgan ta'lim-tarbiya, integratsiyaning samarali mezonlari, nogironlikka ega bolalarni integratsiyasining ijtimoiy-psixologik sharoitlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Maqola talabalar, pedagoglar, inklyuziv ta'lim muammosi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni ijtimoiylashuv jarayonida yuzaga keluvchi qiyinchiliklarini taxlil etish hamda mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni tizimlashtirish asosida samarali integratsiyaning quyidaga me'zonlari ajratib olindi:

1. Bolaga erta yordam ko'rsatish, ijtimoiylashuvga maxsus tayyorlov.

N. N. Malofeyev, N. D. Shmatko kabi mualliflar nuqsonlarni erta (bola hayotining birinchi yilidayoq) aniqlash va bola hayotining dastlabki oylaridanoq korreksion ishlarni amalga oshirishni muxim va zarurligi haqida ta'kidlab

o'tishadi[4]. Chunki, mazkur tadbir va muolajalar asosida kompensatsion imkoniyatlardan to'liq foydalangan holda bola rivojlanishi yanada yuqoriroq, ya'ni ommaviy ta'lim-tarbiya muassasalarida ta'lim olish imkonini beruvchi darajaga ko'tarish mumkin bo'ladi [3].

Kamchiliklarni erta korreksiyasini amalga oshirish maktabgacha yoshdagi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni integratsiyasi imkonini ta'minlovchi shart bo'lsa-da, Sankt-Peterburgdagi mazkur guruh odamlariga yordam ko'rsatishning kompleks modelini yaratish bo'yicha Palmov O. I, Muxamedraximov R. J.lar boshchiligidagi mualliflar guruhi Erta Tashxis Xizmatini ishini mazkur guruh bolasini meyorda rivojlanayotgan tengdoshlari muxitiga integratsiyasi jarayonining muxim tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqadi. Mazkur ish asosida bolada integratsiyalashgan ta'lim-tarbiyaga tayyorgarlik shakllanadi [5].

N.N.Malofeyev, N.D.Shmatko tayyorgarlikni samarali integratsiyaning "ichki" ko'rsatkichlari sifatida ta'riflab, unga quyidagilarni kiritadi [3]:

- Bolani psixik-jismoniy va nutqiy rivojlanish darajasini yosh meyorlariga mos yoki unga yaqin bo'lishi;

- Umumta'limiy standartlarni o'zlashtira olish;

- Bolani integratsiyalangan ta'limga psixologik tayyorgarligi.

A. M. Zotova ham bolani integratsiyalangan ta'limga psixologik tayyorgarligini muxim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tadi. Palmov O. I, Muxamedraximov R. J va boshqalar o'z ilmiy ishlarida bolani integratsiya guruhiga o'tkazishga tayyorligining me'zonlari ko'rsatilgan [6]:

- Boshqa bolalar jamoasi bolani distressga olib kelmaydi.

- Tengdoshlari jamoasida parallel o'ynay olish qobiliyatini namoyon etadi.

- Bolada o'ziga xizmat qilishning ba'zi malakalari shakllangan.

- Bola boshqa katta yoshdagi odam bilan ishonchli munosabatlar shakllantira oladi.

2. Alohida yordamga muhtoj bolalarni ota-onalari bilan psixologik va pedagogik ish olib borish. Mazkur ish asosida ota-onalar farzandini sog'lom bolalar bilan birgalikda o'qitish istagini, ta'lim jarayonida real yordam berishga intilishi va tayyorgarligini shakllantirish va mustaxkamlash joiz.

Mutaxassislarni ta'kidlashicha, bolaga oila muxitida, ota-onalarni korreksion hamda pedagogik ish jarayoniga jalb etgan tarzda tizimlashtirilgan erta pedagogik yordam ko'rsatish bolani rivojlanishini yangi sifat darajasiga ko'tarish bilan birgalikda, alohida yordamga muhtoj odamni jamiyatga integratsiyasi jarayonini samarasini belgilab berishda katta ahamiyatga ega [6]. Aksariyat g'arb mamlakatlardagi nogironlikga ega bolalar maxsus muassalarda emas, oila sharoitida tarbiyalanishida mazkur me'zonning samaradorligini belgilab beradi.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni ota-onalari va qarindoshlari intergatsiyalangan tarbiyani amalga oshiruvchi kattalar jamoasining teng xuquqli a'zolaridir.

3. Mutaxassislarni yordam ko'rsatishga va integratsiyalangan ta'lim vaziyatini to'g'ri qabul qilishga tayyorligini amalga oshirish maqsadida mutaxassislar bilan integratsiyalangan ta'lim-tarbiya muammolari bo'yicha ishlash va yordam ko'rsatish.

Integratsiyalangan ta'lim mutaxassislarni nuqtai nazarini e'tiborga olinmay, faqat ota-ona xohishi bilan o'tkazilishi uning samarasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Samarali integratsion ta'lim ham umumtalim, ham maxsus (korreksion) ta'lim muassasalari mutaxassislarni maxsus tayyorlash va qayta tayyorlash sharoitidagina vujudga kelishi mumkin. Mazkur tayyorlovning asosiy maqsadi umumta'lim maktablari o'qituvchilari va ommaviy maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarini rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolaga malakali ta'lim berish imkonini ta'minlovchi defektologik bilimlar va maxsus pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishidir. O'qituvchi-defektologlar esa yangi sharoit, ya'ni integratsiyalangan ta'lim sharoitida korreksion yordam berish uchun maxsus tayyorgarlikka ega bo'lishi joiz [7].

4. Sog'lom bolalar ota-onalari bilan ishlash.

Integratsiya jarayoni samarali, muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun sog'lom bolalarning ota-onalari bilan ish olib borish zarur bo'lib, u ota-onalar bilan muammoga oid targ'ibot-tashviqot ishlari olib borish, emotsional ziddiylik, xavotirlanishni bartaraf etishga qaratiladi.

5. Sog'lom tengdoshlar bilan ishlash.

Sog'lom tengdoshlar nuqsonga salbiy e'tibor bermay, o'ziga xos bola bilan faol munosabatlarga kirishishlari maqsadida kattalar(avvalambor, tarbiyachilar va otalar)ni bu bolaga tolerant munosabat turini namoyon etuvchi xulq-atvor zarur. Alohida yordamga muxtoj bolaning o'ziga xos xususiyatlari tengdoshlarida ko'pgina savollar tug'dirishi mumkin. Bu vaziyatda tarbiyachi yoki o'qituvchi bu savollarga ehtiyotliq bilan, nogiron bolaning shaxsiyatiga tegmagan holda rost javob berishi kerak.

6. Muhitni fazo va vatqini tashkil etish.

U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Guruhdagi sog'lom va o'ziga xos rivojlanishga ega bolalar taqsimoti. Integratsiyalagan guruhlarni tashkil etishda asosiy maqsad – alohida yordamga muxtoj bola atrofidagi muxitni maksimal darajada meyorlashtirishdir. Shu sababli, sog'lom va o'ziga xos rivojlanishga ega bolalarni sinfdagi taqsimoti katta sotsiumdagi kabi 9:1 ko'rinishida bo'lishi joiz [8].

- Tartib bilan bog'liq tomonlar: guruhga o'ziga qulay tarzda erkin qatnash imkoni yaratish.

- Jismoniy muxit: Arxitektura(alohida yordamga muxtoj bolalarni muassasada erkin faoliyat yuritishi uchun sharoitlar yaratish).

XULOSALAR

"Integratsiya" tushunchasi ingliz tilidan olingan bo'lib, integrative – qo'shiluvchi, birlashuvchi, integration – qo'shilish, birlashish degan manoni bildiradi. Volferen Bergerninozishicha: "Integratsion ta'lim bu – segregatsion ta'limning aksi bo'lib, bunda maxsus ehtiyojga ega bolalar umumta'lim muassasalari tizimiga kiritiladi".

Integratsiya keng, ma'noda ijtimoiy integratsiya yoki jamiyatga integratsiya va pedagogik integratsiya yoki ta'limga integratsiyani o'z ichiga oladi.

Inklyuziv ta'lim bu – davlat siyosati bo'lib, nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus talimga muhtoj bolalarni rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat'iy nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir.

Horijdagi rivojlangan davlatlarda nogiron bolalar bilan ishlashning bo'yicha ma'lum meyorlari, shakllari va metodlari shakllanib bo'lgan. Tabiiy-ki, har bir mamlakatda aholining mazkur kategoriyasiga yordam ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular milliy xususiyatlar, ijtimoiy-iqtosodiy shart-sharoitlar, psixologik-pedagogik an'analar, ma'lum ilmiy yondashuvlarga mo'ljallanganligi kabilar asosida shakllanadi.

Hozirga paytda ko'pgina mamlakatlarda maxsus ehtiyojlarga ega bolalarni imkoniyatlari va ehtiyojlarini inobatga olgan holda alohida ta'lim va tarbiya berishdan to'liq integratsiyaga o'tilmoqda. Mazkur jarayon mamlakatlarni qonunlari tomonidan tartibga solinadi.

Maktabgacha tarbiya yoshi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani sog'lom tengdoshlari jamoasiga integratsiyalash uchun eng qulay davr hisoblanadi. Bu vaziyatda bolalar individual va ijtimoiy ko'nikmalar(tajriba) shakllantirib, keyinchalik ular xayotiy vaziyatlarni xal etish vositasiga aylanadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda yashashi natijasida ularda turli vaziyatlarda ko'nikma va malakalarini shakllantirish va ularni ko'rsata olish, yordam berish va yordam qabul qilish, boshqalarni nuqtai nazarini tushunish, o'z qiziqishlarini shakllantirishi va himoya qilishni o'rganadilar.

Bizni mamlakatimizda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni differensiyalash yondashuvi tamoillariga asoslangan maxsus ta'lim muassasalaridagi an'anaviy ta'lim-tarbiya tizimi tashkil etilgan.

Biroq, tadqiqotlar asosida (V.V. Gromova, V.K. Zaretskiy, 1995 g.) bunday amaliyot mazkur bolalarning ta'limiy ehtiyojlarining xilma-xilligi va o'ziga xos xususiyatlarini to'liq qondira olmaydi [9].

Nogiron bolani ijtimoiy moslashuvi, uning to'liq integratsiyasi – psixolog va pedagoglar korreksion-rivojlantiruvchi ishining yakuniy maqsadidir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joiz-ki, imkoniyatlari cheklangan bolani ijtimoiy integratsiyasini maqsadga muvofiq amalga oshishi uning ta'lim olish darajasi, hayotiy malakalari va psixologik tayyorligi bilangina emas, integratsiyaning tashqi sharoitlari, ya'ni jamiyatni bunday bolani qabul qilish darajasi, unga sog'lom bolalar bilan teng imkoniyatlarni yaratib bera olish kabilar bilan ham bog'liq.

Hozirga paytda ko'pgina mamlakatlarda maxsus ehtiyojlarga ega bolalarni imkoniyatlari va ehtiyojlarini inobatga olgan holda alohida ta'lim va tarbiya berishdan to'liq integratsiyaga o'tilmoqda. Mazkur jarayon mamlakatlarni qonunlari tomonidan tartibga solinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Шматко Н.Д. Совершенствование коррекционной помощи дошкольникам с отклонениями в развитии. / Материалы международной конференции «Новые подходы и пути обучения, воспитания, коррекции и интеграции детей с проблемами в развитии». 21-23 апреля 1998 г., Бишкек.
2. Л.С.Выготский. Основные проблемы современной дефектологии. Труды 2-го МГУ.- М., 1929. – С. 77-106. Цит. по «Психология детей с нарушениями и отклонениями психического развития. Хрестоматия». Сост. и общая ред. В.М.Астапова, Ю.В.Микадзе. – СПб.: Питер, 2002. С.21.
3. Альманах Института Коррекционной Педагогики РАО № 1 2000 г.
4. Н. Д. Шматко «Для кого может быть эффективным интегрированное обучение»
5. Пальмов О.И., Мухамедрахимов Р.Ж., Валькова И.А., Плешкова Н.Л., Иванова В.Ю., Микшина Е.П., Зигле Л.А., Майорова Н.П. Модель дошкольного образовательного учреждения компенсирующего вида «Центр интегрированного воспитания». Сборник материалов по проекту «Создание комплексной модели помощи людям с нарушениями развития в С-Пб» ГАООРДИ. 2003.,С 17-36.
6. «Зотова А. М. Интеграция ребёнка – инвалида в среду здоровых сверстников как метод социальной адаптации// Дефектология. – 1997. - № 6. С 21-25.
7. Специальная педагогика: Учебн. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л.И. Аксенова, Б.А. Архипов, Л.И. Белякова и др. - М.: Издательский центр "Академия". – 2000) 167с.
8. Шматко Н.Д. Для кого может быть эффективным интегрированное обучение// Дефектология. – 1999. - №1. С. 41-45.
9. Малофеев Н.Н., Гончарова Е.Л. Позиция ИКП РАО в оценке современного этапа развития государственной системы специального образования в России// Альманах Института Коррекционной Педагогики РАО, 2000г. Выпуск 1.
10. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы: Учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – С.146-153.